

сріблястість, мов скалки скляні.
 Сталь вяне, бачив, пють шоломи,
 в швах панцирів мечі стерчать,
 він бачив: в мертвих рук заломі
 тріпочеться брокату шмат...
 Не бачив більш.

Як в мріях далі
 за громом бою мчав, палали
 йому вогнисто лиця й сяли
 мов у закоханого очі.

Перекл. Л. Мосендз

Gilbert Keith Chesterton
Гілберт Кіс Честертон

„Під знаком зламаного меча“

(Із збірки: „Невинність о. Бравна“. „The innocence of father Brown.“)

Тисячорукий сивий ліс із мільонами срібних пальців. Зорі на синьозеленому небі блищали холодним відблиском криги. Відлюдна, поросла густим лісом, околиця застигла, скована морозом. Западниці поміж стовбурами дерев чорніли, мов безодні печери пекла в скандинавських сагах, того пекла, в якому лютує мороз. Чотирикутня дзвіниця на церкві, і та мала якийсь нехристиянський вигляд, немов виступила з поганської північної саги, немов належала до якогось барбарського міста зпоміж приморських скель Ісландії. Дивна ніч для оглядування кладовища! А тимчасом, може й найкраща.

Воно розкинулось на зеленім горбі, що несподівано виростав із запорошеного снігом лісу і здавався сивим в непевному сьйві зір. Більшість могил було на його схилі, а до церкви нагорі вела крута, мов сходи, стежка. На самім вершку горба, на видному місці, стояв надгробок, яким це кладовище було вславлене, роботи одного з найбільших європейських різьбарів. Та його слава одразу померкла поруч із славою того, на чийй могилі цей надгробок було поставлено. Накидану легкими рисами срібного олівця із зоряного сьйва, видно було лежачу постать, вилиту з масивного металю: дужі, зложені на грудях, руки, вголовах гармата, поважне обличчя, виголене по військовому та військовий стрій минулого століття, накреслений кількома простими лініями. По праву руку лежала шабля із відламаним вістряем, по ліву — Біблія. Соняшними літними днями сюди приїздили авто-

буси, переповнені американцями та іншими цікавими оглянути надгробок. Навіть в такі дні кладовище на горбі посеред лісу та церква, здавались самотніми; а такого зимового темного вечора, здавалось, вони будуть полишені на самоті із зорями. Коли ні! Серед непорушної тиші заскрипіла іржава фіртка, ввійшли дві невиразні чорні постаті і пішли вгору по стежці до надгробка.

В неяснім зорянім світлі видно було тільки, що були убрані в чорне та, що один з них був дуже великий, а другий, може завдяки контрастові, зовсім малий. Підійшли до надгробку і стояли якийсь час перед ним. Навколо не було й душі, ба навіть живої істоти. Самі вони могли здатися нелюдськими істотами. У всякім разі початок їхньої розмови мігби здатися дивним.

По першій мовчанці малий чоловік спитався у великого:

— Де мудрий заховає камінець?

Високий тихо відповів:

— На березі у ріні.

Малий кивнув головою, а, помовчавши, знову спитав:

— Де мудрий заховає листок?

Другий відповів:

— У лісі.

Тоді малий сказав:

— Черкніть-но сірник і просвітіть трохи.

Великий помацав у кишенях, чиркнув і золотий відблиск полум'я освітив на боці надгробка напис чорними літерами: добре знані слова, що їх американці не раз читали побожними устами:

„Світлої пам'яті генерала Сен-Клера, героя і мученика, переможного лицаря, що завжди дарував життя своїм ворогам, сам-же впав від їхньої зрадницької руки. Хай Бог, в якого він непохитно вірив, винагородить його і скарає його ворогів.“

Сірник догорів і випав із пальців високого чоловіка. Він хотів засвітити другий, але невисокий товариш спинив його:

— Досить, Флямбо, спасибі. Я вже побачив, що хотів бачити. Чи краще сказати не бачив того, чого не бажав бачити. А тепер нам треба промахати шляхом півтора милі до найближчого ресторану, там я спробую оповісти вам усе. Бо лише в теплій хаті та при чарці, знайде людина сили на таке оповідання.

Вони зійшли на долину стрімкою стежкою, зачинили за собою заіржавілу фіртку і пустились швидким, дзвінким кроком по замерзлій дорозі через ліс. Промахали мовчки з чверть милі, перше ніж малий чоловік заговорив:

— Так, обізвався він: мудрий ховає камінець на березі в ріні. А що робить він, як поблизу немає берега? Чи ви коли чули про клопіт великого Сен-Клера?

— Я нічого не знаю про його клопоти, отче Бравн, — відповів великий сміючись, — знаю тільки, що ви досить

уже тягали мене до всіх надгробків та пам'ятників цього добродія, щоб він там не був! Подумавби, що його поховано щонайменше в шести різних місцях. Бачив я пам'ятник генералові Сен-Клерові в Вестмінстерському аббатстві; бачив кінний пам'ятник генералові Сен-Клерові на Набережній; бачив погруддя генерала Сен-Клера на будинку, де він народився і друге, на будинку, де він жив. Тепер ви витягли мене поночі до його могили на сільське кладовище. Мені починає набридати ця славетна особа тимбільше, що я зовсім не розумію, чого ви так його вчепились і чого саме ви шукаєте на всіх тих надгробках та пам'ятниках?

— Я шукаю одного, однісенького слова, — сказав о. Бравн, — слова, якого досі там не знайшов.

— Добре, — сказав Флямбо, — колиж ви почнете ваше оповідання?

— Мені доведеться розділити його на дві частини, — завважив о. Бравн, — спершу те, що всім відоме, а потім те, що відоме мені. Отже те, що всім відоме, здається дуже простим і ясним. До тогож воно зовсім не відповідає дійсності.

— Добре, — сказав Флямбо весело, — починайте оповідання навиворіт, з того, що відоме усім і що не відповідає дійсності.

— Я сказавби, що версія, відома усім, відповідає до деякої міри тому, що сталося, але тільки до деякої міри, — казав далі о. Бравн, — загалові відомі ось які факти: всі знають, що Сер Артур Сен-Клер був великий, непереможний англійський генерал, що по успішних, блискучих, але обережних війнах в Індії та Африці, він став на чолі британської армії проти Бразилії, саме тоді, коли знаний революціонер і бразилійський патріот Олівє оголосив свій ультимат. Всі знають, що при тій нагоді, Сен-Клер, на чолі дуже незначної військової частини, атакував велику армію Олівє і що, по геройським опорі, його взяли в полон. Всім також відомо, що, на жах і обурення цивілізованого світу, Сен-Клера повішено на найближчій дереві. Коли бразилійська армія відступила, його знайшли, як гойдався на дереві, а навколо ший висіла його зламана шабля.

— І ця загально відома версія не вірна? — завважив Флямбо.

— Чому ні, вона остільки вірна, оскільки мова йде про факти, як далеко вони йдуть.

— Я сказавби, що вони йдуть аж занадто далеко! — обізвався Флямбо. — Але, якщо ця версія вірна, то в чому ж полягає загадка?

Вони поминули кількадесять білих під снігом, мов при-мари, ялин, перше ніж о. Бравн відповів:

— Бачите, загадка тут психологічна. Загадковими стають перед нами дві психології: в цій бразилійській події

поступовання двох найславніших тогочасних вояків було всупереч їхній вдачі. Майте на увазі, що обидва вони і Оліве і Сен-Клер були справжніми героями, що твій Гектор та Ахіль. А щоб ви сказали до версії, в якій Ахіль виявив себе боягузом, а Гектор зрадником?

— Говоріть даліше, — сказав нетерпеливо Флямбо.

— Сер Артур Сен-Клер був військовим старого побожного типу, того типу, що врятував нас в Індії підчас Повстання,¹⁾ — казав далі о. Бравн. — Він мав більше на оці обов'язок ніж прояви блискучої відваги і при всім своїм особистім занятті, був безумовно обережним генералом. В цім же останнім бою він пробував осягти чогось такого, що малій дитині навіть було очевидним абсурдом. Не треба бути стратегом, щоб зрозуміти, що то була дурниця. Отже це перша загадка: що сталося із головою англійського генерала? Друга загадка: що сталося із серцем бразилійського генерала? Президента Оліве можна назвати мрійником, безгрунтовним ідеалістом, але навіть вороги його признавали йому шляхотність, що доходила до донкіхотства. До того часу він звичайно випускав на волю полонених, наділяючи їх навіть дарунками. Люди, що кривдили його, були зворошені його щирістю та шляхотністю. Чогоб же цей єдиний раз в житті йому схотілося так по диявольськи помститися? Та ще й за вчинок, що ніяк не пошкодив йому, а навпаки. Отже, як бачите: один з наймудріших людей поводився, як останній дурень і без жадної причини до того. Один з найшляхотніших людей вчинив підступне злочинство також без жадної причини до того. Це й усе, що можна зприводу цього сказати. От і робіть висновок самі вже.

— Зовсім ні, — обірвав його другий, — висновок робите ви самі і договорите мені до краю ваше оповідання.

— Ну, добре, — згодився о. Бравн. — Не зовсім справедливо булоб сказати, що публична опінія в цій справі саме така, як я казав, не згадавши про два випадки, що трапилися з того часу. Я не можу сказати, щоб вони кинули нове світло на події, бо ніхто їх не зрозумів, але вони кинули певного роду тінь і то в іншому напрямі. Першим було от що: родинний лікар Сен-Клерів посварився із ним і почав друкувати ряд статей про генерала, доводячи в них, що той був релігійним маняком. Але даліші ревеляції якось зависли в повітрі й припинились. Всі, розуміється, і без того знали, що Сен-Клер мав деякі ексцентричності побожних пуританів. Другий випадок звернув на себе далеко більше уваги. В нещасливому полку, що в божевільній атаці на Чорній Річці втратив майже до щенту своїх людей, — живими зосталося яких двадцять-трицять, — був один капітан Кіс, який тоді саме був заручений із донькою Сен-Клера і опісля одружився з нею. Він був

¹⁾ Повстання в Бенгалії 1857—58 рр.

також серед тих, що захоплені в полон Оліве, були випущені на волю усі, окрім генерала. Років двацять по тому, він, тоді полковником, випустив у світ свої мемуари під заголовком: „Англійський офіцер в Бирмі та в Бразилії“. На тому місці, де читач нетерпляче шукатиме якогось пояснення катастрофи, що спіткала Сен-Клера, стоїть приблизно от що: „В цих спогадах я скрізь оповідав про події докладно так, як вони саме відбулися, тримаючись того погляду, що слава англійського війська має стільки традиції за собою, що не потребує замовчувань. В одному лише випадку зробив я виняток, а саме в справі розгрому на Чорній Річці, і мотиви, які мене до того спонукують, хоч і приватного характеру, але належать до обов'язку чести. Проте, щоб віддати справедливість пам'яті двох видатних людей, я додам: генерала Сен-Клера обвинувачували при цій нагоді в нездібності; я, принаймні, можу запевнити, що вчинок його, як його правильно зрозуміти, був одним з найбільш блискуче обміркованих. Президента Оліве так само обвинувачували в несправедливій жорстокості. Вважаю своїм обов'язком захистити честь ворога і сказати, що при цій нагоді він виявив навіть більше великодушності, ніж звичайно. Більше з цього приводу я не можу нічого сказати і ніякі мотиви не примусять мене додати хочби одно слово“.

— Чекайте, чекайте, — скрикнув Флямбо, — мені здається, я вже знаю!

— Ну, добре, — згодився його співдорожній, — то кажіть ви.

Ліс перед ними розступився ліворуч і праворуч; шлях спускався в долину через залиту місячним світлом галяву, а тоді знов упірнав, мов у темний мур другого лісу. Вхід у дальший темний ліс виглядав малим і круглим, немов чорна діра залізничного тунелю.

Флямбо почав зниженим голосом:

— Генерал Сер Артур Сен-Клер не був нормальною людиною. Він походив із родини, де божевілля трапалося уже в кількох поколіннях. Його бажанням було заховати це від доньки і, оскільки можливо, навіть і від будучого зятя. Справедливо чи ні, але йому здавалося, що наближався вибух і він постановив сам накласти на себе руку. Та одверте самогубство зрадилоб його мотиви. Підчас цього походу темрява все більше й більше обгортала його розум і, нарешті, стративши рівновагу, він приніс свій громадський обов'язок в жертву особистим мотивам. Він кинувся необдуманно в бій, сподіваючись упасти першим. Побачивши, що осягнув тільки полон і безчестя, він стратив цілком розум, зламав свій меч і повисівся.

Чорна діра, в якій зникала їхня стежка, роззявлена, мов могильна яма, наче підкреслила жадливість змалюваної ним трагедії, бо він стрепенувся:

— Страшна пригода! — сказав Флямбо.

— Страшна, — згодився о. Бравн, — але, якбиж то вона відповідала дійсності! Божевілля й розпука страшні, але вони чесні й невинні. На світі буває гірше.

Вони заглибились у темний тунель лісу; стовбурі дерев по обидва боки блимали невиразно, мов темний коридор, що бачимо часом у сні. Коли лісова темрява обступила їх так щільно, що можна було діткнутись гилляк, не бачучи їх, о. Бравн знову сказав:

— Де мудрий ховає листок? У лісі. А що він робить, як немає поблизу лісу?

— Гаразд, гаразд, — обізався Флямбо зіртовано, — щож він робить?

— Йому застається насадити ліс, щоб сховати листок, — сказав священник глухим голосом. — Страшний гріх!

— Слухайте-но, — скрикнув його приятель нетерпляче, бо лісова темрява та темні вислови починали впливати на його нерви, — хочете ви оповісти мені історію, чи ні? Які інші підстави маєте ще?

— Маю ще три інші уривки фактів, — сказав о. Бравн, — що я їх розшукав і стулив до купи. Насамперед, розуміється, наше головне джерело до історії і висліду бою, це офіційні повідомлення Оліве, вони досить ясні. Він отаборився з двома, чи з трьома полками на високих березі Чорної Річки; другий беріг був пологий і багnistий. За ним було узгір'я, де стояли перші англійські частини, підтримані іншими, які були, правда, значно в заплілі. Британські сили загалом значно переважали кількістю; та цей один полк був остільки віддалений від своєї бази, що Оліве обміркував плян захоплення його переправою через річку, щоб відрізати його від бази. Але над вечір він постановив лишитися на своїй позиції, що була особливо сильною. На другий день удосвіта він не вірив своїм очам, бачучи, що ця жменька англійців, цілком непідтримана з заплілля, переправилась через річку: одні через міст праворуч, другі вблід трохи вище і скупчились на вузькій смузі якраз під ним.

Щоб вони відважувалися із такими силами атакувати такі позиції, вже само було неімовірним, але Оліве зауважив щось таке ще більш надзвичайне, бо замість того, щоб пробувати захопити міцніший ґрунт, цей божевільний полк, перекинувшись одним безтямним рухом через річку, що загрожувала їх запліллю, застряг у багні, як мухи в меду. Непотрібно й говорити, що бразилійські гармати викосили в їх лавах великі прогалани, на що вони могли відповідати відважним, але все слабшим і слабшим вогнем. Проте вони не відступали і коротке звітлення Оліве кінчиться висловом подиву й замилювання до містичної відваги цих божевільних. „Наша лінія нарешті поступила наперід“, пише Оліве, „і загнала їх в річку. Ми взяли в полон самого гене-

рала Сен-Клера і кількох інших старшин. Полковник і майор, обидва, загинули в бою. Я не можу стриматись від заяви, що рідко коли бачив такий опір, який ми зустріли від цього надзвичайного полку: ранені старшини підхоплювали зброю падаючих солдатів, сам генерал супроти нас на коні із зламаною шаблею в руці". Проте що сталося з генералом, Оліве мовчить так само уперто, як і капітан Кіс.

— Які ще факти маєте? — процідив крізь зуби Флямбо.

— Я довго шукав поки не знайшов ще кілька уривків: в притулкові для інвалідів у Лінкольншірі знайшов я на решті старого вояка, що не лише сам був ранений в бою при Чорній Річці, але навіть був свідком конання полковника Кленсі, грубезного ірляндця і з оповідання можна було зрозуміти, що той вмер не так від куль, як з лютощів. Він принаймні не був відповідальним за той божевільний наступ: очевидно до нього примусив його генерал. Згідно моєму інформаторові його останніми словами були: „Проклятий старий осел із своїм зламаним мечем! Краще бувби зламав собі карк наперед!“ Ви бачите, що всі помітили цю дрібницю, зламану шаблю, хоч більшість висловлюється про неї з більшою побожністю ніж небіжчик полковник Кленсі.

Тут стежка почала звиватись вгору і оповідач спинився прохи перевести дух. Тим самим діловим тоном казав далі.

— Місяць може тому вмер в Лондоні один бразилійський політичний діяч. Між Оліве та ним сталися непорозуміння і він залишив Бразилію. Був досить знаною особою в нас і на континенті, еспанець на ймення Еспадо, старий денді з гачкуватим носом. Я знав його сам: він був католик і мене покликали запричистити його перед смертю. З різних приватних мотивів я мав дозвіл переглянути по смерті його папери, серед яких знайшлося дещо, що відносилось до війни з англійцями, а саме: щоденник британського старшини, який брав участь в бою при Чорній Річці. Я можу тільки догадуватися, що бразилійці знайшли його на вбитому. У всякому разі останній запис в щоденнику був зроблений у вечорі напередодні бою.

Звіт того останнього дня в житті бідного хлопця варто було читати: перша частина його переповнена дотепами про когось, кого він називає „яструбом“, хтось, очевидно не зпоміж військових і не англієць навіть, але також не належить він і до ворожого табору. Можна догадуватись, що то якийсь місцевий посередник, може журналіст. Часто його бачили, як розмовляв із полковником, але частіше з майором: останній досить помітна постать в щоденнику: стрункий, чорнявий на ймення Меррей, північний ірляндець і протестант. Записувач переказує також кілька постійних конфліктів між цим суворим пуританином та бенькетарем пол-

ковником Кленсі. Кільки разів згадується про вишукане різнокольорове убрання „яструба“.

З цього останнього запису ось як я уявляю собі місце оташування ізвечора напередодні бою і самий хід подій: за англійським табором і майже паралельно до річки лежав один з найбільших в тій місцевості шляхів; за табором він завертав на захід, через річку, де був згаданий вище міст. На схід шлях прямував через дичавину і за кілька миль у тому напрямі стояли найближчі англійські частини. Отже звідти, шляхом того вечора, із виблиском і брязкотом, наблизився відділ легкої кінноти, в якому записувач пізнав, із здивуванням, генерала з його штабом, на білим коні, якого ви так часто бачили в ілюстрованих часописах та на патріотичних малюнках. Сковивши з сідла він, не гаючи часу на церемонійні привітання, одразу змішався з старшинами і розпочав горячу, але конфіденційну розмову. Автор щоденника зауважує, що зпоміж старшин він найбільше звертався до майора, в чому не було нічого дивного: обидва вони були військовими одного і того самого давного типу побожних людей, що „читали Біблію“. Досить того, що коли генерал знову сів на коня, то розмова з майором ще не скінчилась і як він їхав кроком шляхом в напрямі до мосту, Меррей йшов поруч і щось горяче доводив. Скоро вони зникли обидва за пальмовим гаєм, де шлях повертав до річки. Полковник вернувся до свого шатра, старшини розійшлися до своїх частин, але незабаром, на їх здивування, ізза пальмового гаю вилетів білий кінь таким чвалом, що першою їхньою думкою було, що він скинув із дця; коли ні, генерал сам гнав його що було духу. Підлетівши вихром до табору, генерал спинив засапаного коня і, з палаючим поглядом, гучним голосом викликав полковника.

Тут, судячи по запису, події посипались одна за другою: затрубили на тривогу, оголошено наступ на ворожі позиції: виявилось генерал і майор вгледіли коло мосту щось таке, що вимагало негайної акції. Майор ніби пішов повідомити найближчі резервні частини, хоч ледві чи був час, щоб вони поспіли. Але річку необхідно було перейти вночі і захопити вранці бразилійські позиції.

На цьому уривається щоденник, в останніх стрічках якого, одначе, відчувається рух і ритм того романтичного нічного наступу.

Мене вразила в щоденнику ще одна незначна, але величезної ваги подробиця: коли генерал закликав їх до геройського наступу, записує автор, він наполовину витяг свою шаблю із піхви, але, ніби засоромившись такого мелодраматичного руху, знову засунув її. Бачите, знову шабля.

— Ну так щож такого,—обізвався Флямбо, — військовіж мають звичайно при собі шаблі.

Місяшне сяйво пробилосся крізь верхи дерев і кинуло

на шлях їм під ноги дрібну сітку тіней. Флямбо відчув розгадку навколо в атмосфері, але не міг схопити її думкою.

— Про них рідко коли згадується в новітніх війнах,— відповів о. Бравн,— але тут скрізь натикаєшся на ту зламану шаблю.

— Ну так щож тут такого,— процідив Флямбо нетерпляче,— нічого більше як дешевий ефект: шабля старого вояка ламається в його останнім бою. Можна з певністю було сказати, що газети підхоплять цей випадок і роздмухають його. На всіх цих надгробках і скрізь не забули шаблі з надламаним вістря. Сподіваюся, що ви витягли мене в цю північну експедицію не тому, що хтось бачив Сен-Клерову надламану шаблю?

— Ні,— скрикнув о. Бравн різким голосом,— але хто бачив його шаблю ненадламану?

— Що ви цим хочете сказати?— скрикнув Флямбо раптом спинившись. Вони саме тепер вийшли з лісу.

— Я вас питаю, хто бачив його шаблю ненадламану? — повторив о. Бравн уперто.— У всякім разі не автор щоденника, бо генерал вчасно засунув її в піхву.

Флямбо глипав очима, мов сліпий на сонце, а його приятель говорив далі, на цей раз із запалом:

— Чуєте, Флямбо, я не маю справжніх доказів, навіть оглянувши всі ці надгробки, але я переконаний в тому. Дозвольте мені додати ще одну малесеньку дрібничку: полковник, дивним випадком, один з перших дістав кулю, його ранили перед тим, як військо стялося з ворогом рукопашом. Але він згадує про зламану шаблю Сен-Клерову. Чогож вона була зламана? Як вона була зламана? Друже мій, вона була зламана ще перед боєм!

— О! обізвався той, недоречі жартовливо,— прошу вас, а деж відпамок?

— Це я можу вам сказати,— підхопив о. Бравн швидко,— в північносхідній частині протестанського кладовища в Белфасті.

— Та невже? — перепитав його той,— ви його там бачили?

— Не міг— відповів о. Бравн із жалем,— над ним стоїть мармуровий надгробник: на могилі майора Меррея, що загинув геройською смертю в бою при Чорній Річці.

Флямбо, здэвалося, вернув до притомности:

— Ви хочете сказати, що генерал Сен-Клер ненавидів Меррея і замордував його підчас бою тому, що...

— Ваша думка й досі шукає чистих і чесних мотивів,— перебив його о. Бравн,— злочинство було гидше ніж ви думаєте.

— Мій запас злочинної уяви вичерпаний,— відповів Флямбо.

Священик ще, здавалося, вагався із чого почати, на-решті знову сказав:

— Де мудрий заховає листок? У лісі.

Флямбо мовчав.

— А як не буде поблизу лісу, то він його насадить. Знову жадної відповіді. Священик додав тоді тихо:

— Як людина схоче сховати труп, то накидає гору трупів, щоб той заховати.

Флямбо мовчки прискорив ходу, немов бажав тим прискорити розв'язання, але о. Бравн говорив спокійно далі, немов продовжував останнє речення:

— Артур Сен-Клер, як я вам вже казав, читав постійно Біблію. Він читав її по своєму. Люди й досі не розуміють, що Біблію варто читати тільки тоді, коли її всі однаково розуміють. А то, друкар читає Біблію задля помилок; мормон читає свою Біблію і вчитує з неї полігамію; член Наукової Християнської секти читає свою Біблію і довідується з неї, що в людей немає ні рук, ні ніг. Сен-Клер був військовим старого, протестантського англо-індійського типу. Вдумайтеся в те, що це може значити. Це може значити, що людина могутнього фізичного складу, живе під тропічним сонцем, серед східних умов життя, керуючись читанням на власну руку східної книжки. Звичайно, що він читав Старий Завіт, а не Євангелію, і, розуміється, знаходив в Старім Завіті все, що хотів: похіть, тиранію, зраду. О, я певен, що по своєму він був чесною людиною, але в кожній східній, горячій країні він тримав гарем, допитував свідків на тортурах, вимагав дарунків й хабарів. Згодом тих нагарбаних грошей почало не ставати на підкуп своїхже людей, щоби мовчали. Сен-Клер потребував усе більше й більше грошей і підчас битви на Чорній Річці він упав до стану тих грішників, яких Данте містить в найнижчій сфері пекла.

— Що ви тим хочете сказати?—спитав його товариш.

— Ось що — відповів священик, вказуючи рукою на озерце сковане кригою: — Памятаєте кого Данте посадив в останнє, в крижане коло?

— Зрадників,—сказав Флямбо здригнувшись.—Оглянувся навколо в холодній пустині, він сам міг здатися собі Данте, а священик, із його потоком слів, Вергілієм, що вів його крізь пристанище вічного гріха.

Голос священика провадив далі:

— Олівіє, як ви знаєте, був Дон Кіхотом, ідеалістом і не дозволяв таємної розвідки, ні шпигунів, Проте це робилося, як і багато дечого іншого, у нього за спиною. Мій старий приятель Еспадо керував тим. Він був тим денді в різнокольорових убраннях що його задля гачкуватого носа, називали „яструбом“. Граючи ролю доброзичливого посередника на фронті, він намацував собі шлях серед британської армії і, нарешті натрапив на єдиного, хвалити

Бога, підкупного чоловіка в ній, її провідника. Сен-Клерові саме тоді досмерти було потрібно грошей, купу грошей: родинний лікар загрожував тими надзвичайними ревелюціями, які він був почав, але раптом припинив; ревелюціями, в яких натякалося на людські жертви та катування рабів в оселі британського пуританина в аристократичній частині Лондону. Сен-Клер перетяв сстанню нитку, що його тримала і шепнув слово ворогам, подяку за бразилійське золото. Але з Еспадом, „яструбом“ розмовляв не сам він один. Якимсь чином молодий, чорнявий суверий майор з Північної Ірландії відгадав страшну правду. Коли вони йшли тоді, над вечір, шляхом у напрямі до мосту, Меррей казав генералові, що той мусить зректися командування відразу, а ні то піде під суд і буде розстріляний. Генерал змагався з ним поки вони не дійшли до пальмового гаю коло мосту, де, край річки, він витяг свою шаблю, — я немов бачу, як це все відбулося, — і всадив її майорові в спину.

Сен-Клер був пекольним псом, але расовим псом. Я готов заприсягти, що ніколи ще не виявив він такої сильної волі і такої присутности духа, як тоді, коли бідний Меррей лежав мертвий у нього в ногах. Капітан Кіс казав правду, що цей великий чоловік не був ні оли таким великим, як перед цим останнім своїм боєм. Глянувши спокійно на шаблю, щоб обтерти з неї кров, він помітив, що вістря, яке він всадив своїй жертві межі плечі, відламалось і зосталось в тілі. Ясно, мов крізь шибку з вікна, побачив він, що станеться далі: побачать трупа, витягнуть з рани відламок, помітять надламану шаблю, або відсутність її. Він убив, але не примусив замовчати. Холодний розум вказав йому єдиний шлях: він мусить знайти оправдання присутности трупа. Він мусить накласти гору трупів, щоб сховати цей один. Двацять хвилин по тому вісімсот англійців йшло назустріч смерті. Але мало того: вони мусіли зоставатись в багні коло мосту так довго, аж поки воно не буде вкрито трупами. Тоді — останню зворушливу сцену: сивоголовий генерал віддає ворогові свою зламану шаблю, щоби тільки припинити дальшу різню. Як для експромту, то все було дуже добре організовано. Та мені здається, — я цього не можу довести, — що саме тоді, як вони застряли в кривавім багні, хтось догадався... хтось зрозумів.

О. Бравн помовчав хвилину, а тоді додав:

— Сам не знаю чому мені здається, що то був наречений його доньки.

— Ну, а Олівіє? — спитав Флямбо.

— Олівіє, почасти з лицарства, почасти для вигоди, не обтяжував свого війська в поході полоненими, — пояснив оповідач, — у більшості випадків він пускав усіх на волю. Пустив на волю всіх і на цей раз.

— Всіх, крім генерала.

— Усіх, без вийнятку.

Флямбо нахмурився:

— Я все ще не розумію, — сказав він.

— У мене перед очима стоїть друга картина, — казав о. Бравн. — Я не маю доказів для неї крім того, що бачу її: я бачу ранок в таборі на голій, спаленій сонцем горі: бразилійське військо шикується в кольйони, готове вирушити. Бачу червону сорочку й чорну бороду Олівіє, вона має по вітру, як він стоїть із ширококрисим капелюхом у руці. Він пращається із своїм великим ворогом, сивоголовим англійським ветераном, що дякує йому в імені усіх англійців. Англійські недобитки стоять нерухомо, коло них харчі й вози для відступу. Сурми засурмили, бразилійське військо вирушило; англійці стоять нерухомо, мов скамянілі, аж поки не стих останній відгомін, поки не зник на обрії останній відблиск ворожої армії. Тоді всі разом повертають очі на свого генерала. Тих облич не можна забути.

Флямбо підскочив:

— А! — скрикув він, — не може бути!...

— Так, — відповів о. Бравн зворушеним голосом. — Англійська рука наклала петлю на шию Сен-Клера — здається мені, що та сама, що наклала вінчальний перстень на палець його донці. Англійські руки підтягли його до ганебного дерева, руки тих, що досі поважали й любили його, що йшли на смерть слідом за ним. Англійці стояли навколо й дивились, як він гойдався під чужим пекучим сонцем, на зеленій шибениці-пальмі.

Вони вийшли з лісу і перед ними заблищали вогні ресторану, що стояв над шляхом з гостинно відчиненими настіж дверима, звідки було чути веселий гомін і сміх.

— Мені нічого більше додавати, — сказав о. Бравн. — Вони засудили його й виконали присуд над ним в пустині, а тоді, ради чести Англії, та ради чести його доньки, присягли про все мовчати. Може, — хай їм Бог в тім допоможе, — вони пробували забути про все. Спробуймо забути й ми. Осьде наш шинок.

— Дуже радо, — сказав Флямбо, вступаючи на осяяний світлом з дверей ганок, але раптом відскочив і мало не впав на шлях.

— Гляньте! — скрикнув він, вказуючи на дошку, що гойдалася над дверима. В неясному світлі видно було малюнок шаблі з відламаним вістря, а навколо напис імітовано-архаїчними літерами: „Під знаком зламаного меча“.

— Хіба ви цього не сподівались? — спитав лагідно о. Бравн. — Він є богом цілої околиці: половина шинків, парків, вулиць названо в його память.

— Я думав, що ми покінчили з тою чумою! — скрикнув Флямбо, спюнувши на шлях.

— Ви ніколи не покінчите з ним в Англії, поки існують бронза й камінь. Його пам'ятники будитимуть душі молодих невинних хлопців. Мільйони, що не знали його, поважатимуть, мов рідного батька його, яким тих кілька, що в останнє бачили його, гидували, як стервом. Він зостанеться святим. Ніхто не дізнається правди про нього, бо я нарешті надумався, що мені робити. В розкритті чужих таємниць є так багато доброго, як і злого, що я довго вагався. Але, газет тих тепер ніхто не читає, протибразилійське цькування минулося; Оліве тепер скрізь в повазі. Я собі сказав: коли денебудь на металі, чи на камені, що стоятимуть мов ті піраміди, я знайду хоч слово проти чести полковника Кленсі, чи капітана Кіса, чи президента Оліве, чи іншої невинної людини, тоді я скажу все, що знаю: але, якщо тільки прославляється Сен-Клера, то я змовчу. Я так і зроблю. Ну й холоднож, — додав о. Бравн.

Вони ввійшли до середини.

— Билемо пива або вина.

— Або горілки, — обізвався Флямбо.

Переклад з англійської мови Ганни Чикаленко

Ів. Федорченко

ЗАРАННЯ

(Докінчення.)

VI

Людей на сход насилу позганяли. Хто сперечався, не хотів кидати нагальної роботи, того й косяком старшина потяг, або лякав холодною. Староста, десяцький та сторож тільки лаяли, а молодих та суперечливих частували злегенька ціпками по спинах, аж ті йойкали. Так принукували свободних громадян до виконання громадських обов'язків.

Так, як опівдні, люд зібрався. Старшина збігав підтюпцем до попа сповістити про те начальство. І от начальство прибуло перед народ.

— Здрастуйте, добріє люди! — промовив, сидючи в бричці, ісправник, доторкнувшись рукою до козирка. Добрі люди, звичайно як добрі, хоч і громадяни в поневірці, всі гарненько поздіймали шапки й пошанували начальство низеньким поклоном. Стояли без шапок, аж доки начальство, запевнившись, що добрі люди не мають властивих бунтівникам ворожих замірів, відважилось і перейшло, з прихованим всеж таки острахом, через двір тай сховалося за дверима управи.

Тимчасом десь виринула ціла лава урядників на конях і стражників пішком. Це постарався становий. Урядники стали лавою проти сходу, стражники оточили ганок управи, після